

De rol van levensbeschouwing en het financiële systeem in de transitie naar een duurzame, circulaire economie

BESPIEGELEND ESSAY¹

In dit essay staat de vraag centraal: hoe kunnen we als samenleving de transitie doormaken van een op lineaire, industriële leest geschoeide economie naar een circulaire economie? We spitsen ons toe op twee krachten achter deze verandering: de rol van levensbeschouwing als initiërende kracht en de rol van de financiële sector als ondersteunende kracht. We beogen de lezer te overtuigen dat levensbeschouwing, economie en financiële sector niet los van elkaar te zien zijn, maar dat levensbeschouwing en de financiële sector beide in belangrijke mate bepalend zijn voor de manier waarop we onze samenleving organiseren. De verschillende crises die we meemaken en de nieuwe kennis en technologie die we ons eigen maken, beïnvloeden onze levensbeschouwing, hetgeen weer leidt tot de ontwikkeling van nieuwe ideeën die leiden tot initiatieven in de economie en de daaraan ondersteunende financiële vormen.

Inleiding

Tijdens een vergadering in 2007 van de board van de Wereldbank lag er een rapport op de tafel met het onderwerp: Hoe trekken we Congo uit het economische dal? De kern van dit Wereldbankadvies was om de staatsfinanciën van Congo in evenwicht te brengen door de exploitatie van bossen, het omhakken van regenwouden, te versnellen. In essentie luidde het advies om natuurlijk kapitaal 'liquide' te maken: om te zetten naar financiële waarde.

Deze manier van denken en handelen waarbij alles, de natuur inclusief, toegevoegd wordt naar financiële waarde in het hier en nu, is een belangrijk as-

Herman Wijffels en Helen Toxopeus

Prof. dr. Herman Wijffels is hoogleraar duurzaamheid en maatschappelijke verandering aan de Universiteit Utrecht.

Drs. Helen Toxopeus is econoom en doet onderzoek naar duurzame financiële innovatie aan de Erasmus School of Economics.

pect van de economie die we in de afgelopen eeuwen hebben ontwikkeld. Een te vergaande preoccupatie met stroomgrootheden (productie), waarbij we onze collectieve voorraadgrootheden (productiegrondslag) uit het oog zijn verloren, vormt de kern van de economische en ecologische uitdagingen waar onze samenleving, economie en financiële systeem voor staan.

In dit essay richten we ons daarom op de vraag: hoe kunnen we als samenleving de transitie doormaken van een op lineaire, industriële leest geschoeide economie naar een circulaire economie? We spitsen ons toe op twee krachten achter deze verandering: de rol van levensbeschouwing als initiërende kracht en de rol van de financiële sector als ondersteunende kracht. We omschrijven eerst in brede zin de huidige samenleving, economie en financiële sector, en de noodzaak tot verandering hiervan. Vervolgens richten we ons op de rol van levensbeschouwing als richtinggevende kracht in dit veranderingsproces. We sluiten af met concrete aanbevelingen voor de invulling van een circulaire economie op verschillende niveaus, de financiële sector inclusief.

1. De huidige samenleving en economie

Onze huidige samenleving en economie is grotendeels gebaseerd op principes die ten grondslag liggen aan het industriële tijdperk. Dit tijdperk is op zijn beurt in belangrijke mate gebaseerd op ideeën uit de verlichting, die toentertijd ervoor zorgden dat we op een nieuwe manier naar de ons omringende werkelijkheid zijn gaan kijken. De notie van Descartes – ik denk dus ik ben – plaatste de mens buiten de natuur, in een observerende en verkennende positie. Dit leidde tot de natuurkunde van Newton en de evolutieleer van Darwin. De denkbeelden van deze drie grote denkers hebben een grote rol gespeeld in het ontstaan en de vormgeving van de industriële maatschappij zoals we die kennen.² Terugkijkend heeft de bewustzijnsprong, die toen is gemaakt, enorme resultaten opgeleverd in termen van menselijke en maatschappelijke ontwikkeling op terreinen als welvaart, sociale zekerheid, gezondheidszorg, opleidingsniveau en emancipatie.

Niettemin kan de huidige tijd worden gezien als de eindfase van de productiviteit van die ideeën. De successen van de industriële tijd en met name de welvaarts- en bevolkingsexplosie die er het gevolg van zijn geweest, nopen tot een open en kritische reflectie op de *verstorende* aspecten van de maatschappelijke orde die in de industriële tijd ontstaan is. Dat brengt ons tot een tweetal ingrijpende bevindingen.

1. Door de successen van deze periode, te zien aan de welvaartsontwikkeling en bevolkingsgroei, zijn we in een situatie gekomen waarin *de huidige wereldbevolking bij de huidige manier van consumeren en produceren, niet meer past op deze planeet*. Met de huidige manier van leven gaan we, nu al, over grenzen heen.³

2. In het industriële tijdperk zijn we ons op een *lineaire* manier gaan gedragen in een context die in belangrijke mate *cyclisch* van karakter is. De natuur, de seizoenen en het universum bestaan allemaal uit circulaire processen. Iets groeit, levert vruchten op en verdwijnt. Een mens wordt als baby geboren, ontwikkelt zich, levert zijn bijdrage en verdwijnt weer. Elk jaar worden alle cellen in ons lichaam vernieuwd. Het menselijk leven, alsook de wereld waarin wij leven, is één groot circulerend fenomeen. Toch heeft de mens zich ontwikkeld tot een wezen met een lineair wereldbeeld en bijbehorend gedrag, bijvoorbeeld in het nastreven van voortdurende economische (productie)-groei.

Dat is een hele tijd goed gegaan. De beperkte bevolkingsomvang maakte het lange tijd mogelijk dat onze omgeving deze lineaire manier van leven aankon. Maar met de huidige omvang van de bevolking en haar schaal van productie verdraagt deze lineaire omgang met de aarde zich niet meer met de cyclische werkelijkheid. Er is een noodzaak tot een fundamenteel andere omgang met de aarde.

Deze noodzaak valt samen met een andere noodzaak op menselijk niveau. Op basis van de emancipatoire ontwikkeling die we in de industriële tijd hebben doorgemaakt, zijn mensen meer vanuit hun individualiteit in het leven komen te staan. Huidige generaties passen steeds minder in bestaande hiërarchische, mechanistisch ingerichte organisaties. Niet alleen vanuit het ecosysteem, maar ook vanuit mensen zelf is er behoefte aan herbezinning op de manier waarop we onszelf organiseren, in organisaties en democratieën.

2. Het huidige financiële systeem

Het financiële systeem is binnen de economie een sturende factor. Door het toewijzen van liquiditeit bepaalt het in belangrijke mate welke economische activiteiten ontplooid worden. De besluitvorming in de financiële sector heeft zich in de afgelopen eeuwen met name gericht op het realiseren van *financiële waarde*, zonder inachtneming, en daardoor vaak ten koste van *ecologische en sociale waarde*.

OP INSTELLINGENNIVEAU: AANDEELHOUDERSKAPITALISME EN CONTANTE WAARDE

Op het niveau van bedrijven en financiële instellingen liggen twee fundamentele ontwikkelingen aan deze gerichtheid op financiële waarde ten grondslag: het aandeelhouderskapitalisme en het belang van netto contante waarde. De netto contante waarde bepaalt in grote mate of financiële instellingen aan een bepaald project of onderneming liquiditeit toewijzen, of dat nu vanuit besparingen (bijvoorbeeld via vermogensbeheerders en pensioenfondsen) of vanuit de geld creërende, kredietverlenende functie is (via banken).

Sinds de jaren tachtig, toen het communisme wegviel als alternatief systeem, is de manier waarop het kapitalisme is gaan functioneren aanzienlijk verscherpt. Conform de essentie van het kapitalisme, zoveel mogelijk geld maken met geld, is de sturing van bedrijven sterk gericht op kapitaalrendement en korte termijn aandeelhouderswaarde. Vanuit dat perspectief is men bedrijven in essentie gaan bezien als niet meer dan een verhandelbare, contant gemaakte toekomstige kasstroom waarvan de waarde gemaximaliseerd moet worden. In lijn daarmee zijn veel bestuurders van ondernemingen zich primair gaan richten op het maximaliseren van de contante waarde van de onderneming. Door middel van financiële belangen in de onderneming, via bijvoorbeeld bonussen en optieregelingen, is de doelstelling van het bestuur in lijn gebracht met het belang van aandeelhouders.

De 'winst per aandeel' is zodoende de belangrijkste maatstaf voor aandeelhouders én bestuurders geworden. Dit is lange tijd gezien als voldoende invulling van de bijdrage die door het bedrijf aan de samenleving wordt geleverd: winstgevendheid is gelijkgesteld aan gezonde bedrijfsvoering, werkgelegenheid en vooruitgang. Het is duidelijk geworden dat deze invulling veel te smal is gedefinieerd. Het levert de onderliggende logica voor het uitvoeren van puur financieel gemotiveerde strategische besluiten, zoals bijvoorbeeld het gebruik van de vrije kasstroom van een bedrijf voor de inkoop van aandelen. Op deze manier gaat de winst per aandeel én de contante waarde omhoog, zonder dat er wordt geïnvesteerd in de ontwikkeling van het bedrijf zelf. Veel fusies en overnames zijn ook ingegeven vanuit deze logica.

Diezelfde krachten en logica hebben hun invloed uitgeoefend in de accountantswereld, waar vanuit het contante-waardedenken *fair value accounting* is ontstaan. Ook boekhoudkundig wordt daardoor tegenwoordig alles teruggekend naar contante waarde.

Het kortetermijndenken

De gerichtheid op de contante waarde van een bedrijf heeft de termijn die in acht wordt genomen voor strategische beslissingen binnen ondernemingen en financiële instellingen aanzienlijk verkort. In de gangbare waarderingsmethodiek ligt besloten dat alles wordt teruggerekend naar vandaag en dat kasstromen die in de toekomst liggen, verdisconteerd worden, waardoor ze een relatief kleinere rol spelen in strategische besluitvorming vergeleken met kasstromen op de korte termijn. Hoe hoger het geëiste rendement op kapitaal, hoe groter de discontovoet en hoe invloedrijker het kortetermijndenken.

Wanneer we volledig op deze rekenmodellen varen, stellen we impliciet dat de langetermijnproductiecapaciteit, en sowieso alle natuurlijk en sociaal kapitaal dat niet terug te brengen is naar een contante kasstroom, van beperkt belang is in onze besluitvorming.

Deze manier van denken, rekenen en besluiten heeft diepe sporen getrokken in de wijze waarop de financiële sector is gaan kijken naar ondernemingen en hun eigen performance. Door zich puur te richten op financiële waarde en winst per

aandeel bij het beoordelen van bedrijfsplannen, is de korte termijn gaan prevaleren, zonder omzien naar onderliggende productiecapaciteit die op de lange termijn cruciaal is voor het genereren van deze waarde, zoals sociale en ecologische waarden. Ook de wereld van onderlinge handel tussen financiële instellingen in financiële producten, waar de verbinding met de daadwerkelijke productie en verhandeling van goederen en diensten (de reële economie) ver te zoeken is, is ontstaan vanuit dit denken in winst per aandeel en netto contante waarde. Zo zijn financiële instellingen losgezongen geraakt van de onderliggende economie.

OP SYSTEEMNIVEAU: STREVEN NAAR GROEI, BEPERKTE INFLATIE EN GELDSCHEPPIING

Ons monetaire bestel is ingericht op het bevorderen van economische groei. Twee aspecten zijn hierin cruciaal.

1. Er wordt niet gestreefd naar prijsstabiliteit maar naar (beperkte) inflatie. Het doel is om een inflatie te hebben van zo dicht mogelijk bij 2%. Door hiermee de verwachting te wekken dat het altijd voordeliger is om vandaag iets te kopen dan morgen, houdt dit de vraag en daarmee de economische groei in stand. Dit beïnvloedt ook het geëist rendement op vermogen: een euro vandaag is meer waard dan een euro over tien jaar. Om geldontwaarding van het eigen vermogen tegen te gaan, moet het tegen rendement worden geïnvesteerd, en is groei, op bedrijfsniveau en in de economie, een must.

2. Geldschepping gebeurt door particuliere instellingen binnen kaders die centrale banken stellen. Deze vorm van geldschepping heeft in de afgelopen eeuwen de economische groei gefaciliteerd. Maar in de afgelopen vijftien jaar lijkt dit mechanisme op grote schaal te zijn ontspoord. Toen de economische groei begon te haperen, is het monetair beleid ingezet om de groei te forceren. Dat heeft misschien wel geleid tot groei, maar die is vooral gekocht met de opbouw van uiteindelijk onhoudbaar gebleken schuldposities. Het heeft ook geleid tot prijsinflatie van bestaande activa zoals vastgoed. De correctie van zowel het een als het ander veroorzaakt langdurige deflationaire effecten op de economische ontwikkeling. Het monetaire institutionele bestel heeft zo behoorlijk gedysfunctioneerd en moet nu via langdurige en vergaande zogenaamde ‘quantitative easing’ (QE, ofwel vergroting van de geldhoeveelheid door centrale banken door middel van aankoop van effecten zoals staatsobligaties en verruiming van de eigen balans) de schade proberen te beperken. Hoewel financiële crises van alle tijden zijn,⁴ is het deze keer, mede als gevolg van deregulering van de financiële sector en de internationale verbondenheid van onze financiële markten, goed misgegaan.

Hoewel banken er in belangrijke mate de schuld van krijgen, is de wijze waarop het monetaire bestel is ingericht én ingezet een belangrijke oorzaak van de problemen waarin we terecht zijn gekomen. De ruimte voor de financiële sector om geld als schuld te creëren is enorm toegenomen, en banken zijn dit geld gaan gebruiken voor hun handel in financiële producten en kre-

dietverlening aan klanten op een manier die tot bubbelvorming leidde, zonder rekening te houden met ecologische en sociale waarden.

3. De financiële en ecologische houdbaarheid van onze economie

Het zou natuurlijk een toevallige coïncidentie kunnen zijn dat we op dit moment als mensheid voorbij zowel ecologisch als financieel houdbare grenzen zijn gaan opereren. Er bestaat, naar ons weten, geen onderzoek dat bewijst dat deze twee ontwikkelingen samenhangen. De hypothese die we willen stellen is dat deze samenhang wel degelijk zou kunnen bestaan en verbonden is met zowel het mechanisme van geldcreatie en toewijzing – als private bank-schuld – als het terugrekenen van alles naar het hier en nu. Er is een zodanige geprononceerde voorkeur ontstaan voor wat we ‘nu’ kunnen hebben, dat we in het financiële én het ecologische domein terecht zijn gekomen in het leven ten koste van de toekomst. We zijn ons gaan richten op stroomgrootheden, waarbij we de voorraadgrootheden uit het oog zijn verloren en, als gevolg daarvan, verwaarlozen. Hierdoor wordt de productiecapaciteit in de toekomst uitgehold, hoewel we blijven streven naar voortgaande groei van de productie.

De logische reactie op deze situatie is dat we ons fundamenteel herbezinnen aan de hand van de vraag: Hoe zit onze huidige werkelijkheid in elkaar en hoe moeten we ons opstellen in deze werkelijkheid? Kunnen we met de huidige lineaire manier van werken en leven verder, en zo niet, hoe vertalen we dat naar een andere manier van werken, organiseren en inrichten van onze instituties?

4. De rol van levensbeschouwing als drijvende kracht bij economische verandering

Het pleidooi van dit essay is dat fundamentele veranderingen in economie en financieel systeem voorafgegaan worden door een verschuiving in bewustzijn en levensbeschouwing. In wetenschappelijke kringen is het inbrengen van levensbeschouwing een lastig onderwerp, waar met klassieke methodes moeilijk vat op te krijgen is. We hebben tenslotte ‘wat van waarde is’ binnen het financiële denken grotendeels teruggerekend tot een verdisconteerde, contante kasstroom. De objectiviteit die hier vanuit lijkt te gaan, laat weinig ruimte voor levensbeschouwelijke overdenkingen. De subjectiviteit in de vorm van levensbeschouwing waarvoor wij ruimte bepleiten, vinden we terug in het domein van preferenties (utiliteit): de voorkeuren van mensen worden automatisch verwerkt in vraag, aanbod en prijsverhoudingen.

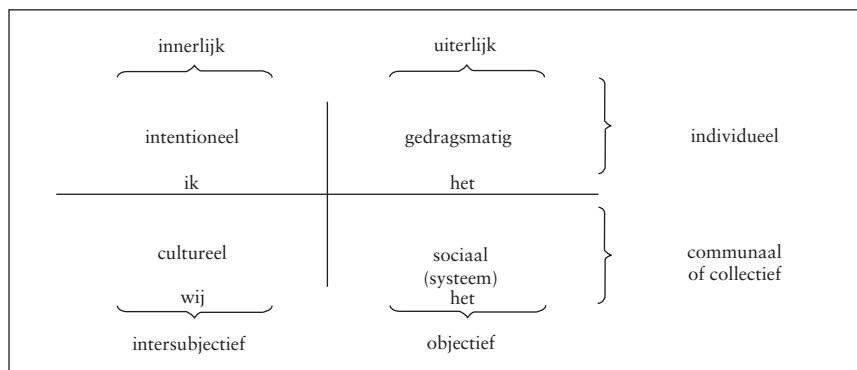
Zoals Ken Wilber, wetenschapsfilosoof, het formuleert: ‘Objectieve wetenschappelijke beschrijvingen zijn niet erg geïnteresseerd in het innerlijke bewustzijn van individuen, omdat de innerlijke ruimte niet op een objectieve, empirische manier toegankelijk is.’⁵

De persoonlijke of collectieve verbinding met een levensbeschouwelijke bron geeft vaak richting en handelingsperspectief. Alle religies en spirituele visies hebben een bron waar ze naar refereren, als klassiek godsbeeld of vorm van bewustzijn. Er bestaat nog geen eenduidige wetenschappelijk onderbouwde verklaring voor deze bron, hoewel we met de huidige stand van zaken van wetenschappelijk onderzoek bijna terug kunnen naar de ‘Big Bang’. Waardoor die Big Bang is veroorzaakt, weten we niet. Ook de oorzaak van de elkaar opvolgende ontstaansprocessen van materie, leven en bewustzijn, is, ondanks onze vergevorderde wetenschap, nog steeds een mysterie.

In de loop van de tijd hebben we ons wel beelden gevormd over de oorsprong van onze werkelijkheid. De meeste religies hebben deze oorsprong ‘God’ genoemd. Er bestaan grote overeenkomsten tussen belangrijke leerstukken van de vele religieuze en van niet-religieuze stromingen. Uiteindelijk is de strijd, over wie het juiste beeld heeft van de oorsprong, niet zo relevant. De overlappende grondslag die we hier willen benadrukken, is de mens als vehikel voor het in de werkelijkheid brengen van potentie door middel van een zich ontwikkelend bewustzijn.

Onze hypothese is dat het zich ontwikkelende bewustzijn een drijvende kracht in de evolutie is. Het ontstaan van nieuwe manieren van kijken naar de werkelijkheid leidt ertoe dat nieuwe mogelijkheden in de realiteit worden gebracht. Onderstaande illustratie, overgenomen van Wilber (1997), geeft deze kijk weer.

Figuur 1.
De vier kwadranten

Bron: Ken Wilber (1997, p. 99)

De *buitenwereld* zoals we die vormgeven (rechterkant: uiterlijk en objectief) is een reflectie van de ideeën die in de *innerlijke wereld* (linkerkant: innerlijk en intersubjectief) ontstaan, zowel op persoonlijk als op collectief niveau. Eerst is er het idee; vervolgens brengen we dat idee in de werkelijkheid. We reflecteren op de werkelijkheid en dat zorgt weer voor een terugkoppeling waaruit weer nieuwe ideeën ontstaan. Het leven laat zich zo omschrijven als *een zich ontvouwend fenomeen*, waarvan iedere keer een nieuwe ‘release’ zich in de werkelijkheid manifesteert, gekenmerkt door nieuwe inzichten, kennis en technologie. We gaan in dit iteratieve proces steeds weer op een nieuwe manier naar de ons omringende werkelijkheid kijken en daarnaar handelen.

In dit proces staat het ontwikkelen, letterlijk ‘uit de wikkels halen’ van potentie, centraal. Die potentie ligt reeds besloten in de vorige release van de werkelijkheid. Echter, om te komen tot de volgende fase moet je de vorige fase eerst doormaken. Zo was de industriële tijd noodzakelijk om tot het volgende economische tijdperk te komen. Door te beseffen dat we niet in een ‘eindfase’ leven, maar in een zich ontvouwende wereld, kunnen we onze huidige overtuigingen gemakkelijker relativiseren en openstaan voor nieuwe inzichten.

Dit perspectief leidt ertoe dat het leven, zowel op persoonlijk als collectief vlak, gezien kan worden als een *ontwikkelingsopdracht*. Deze notie komt deels overeen met bestaande levensbeschouwingen zoals het taoïsme en het christendom. Het taoïsme richt zich op ‘het pad’: niet het einddoel, maar de meest zorgvuldige manier zetten van de volgende stap staat centraal, en leidt als je dat goed doet vanzelf tot het doel. Het christendom richt zich expliciet op talentontwikkeling, een verantwoordelijkheid waarmee zowel het eigenbelang als de samenleving wordt gediend.

Het levensbeschouwelijk vertrekpunt waar dit ons toe brengt kan samengevat worden als *het zo goed mogelijk doorgeven van het leven*. De continuïteit van het leven is het leidende basisprincipe op basis waarvan we oplossingsrichtingen zoeken. Door het persoonlijke én het professionele leven hierop te richten ontstaat een toekomstbestendige strategie van waaruit nieuwe organisatievormen en instituties ontwikkeld kunnen worden voor de samenleving, economie en financiële sector.

5. Een nieuwe inrichting van de economie

Wanneer we onze eerdere reflectie op de versturende aspecten van de huidige samenleving, economie en financieel systeem (de *buitenwereld*) bezien vanuit voorgaande levensbeschouwing (de *innerlijke wereld*), komen we tot een oplossingsrichting die uitgaat van circulaire, organische principes. Deze principes vervangen de lineaire, mechanische principes die we in het industriële tijdperk hebben benut. Deze beweging naar wat een *circulaire economie*⁶ is

gaan heten, betekent dat we in toenemende mate onze productie- en distributieprocessen zo gaan inrichten dat ze functioneren zoals de natuur zelf. Vanuit dit perspectief gaat de mens weer functioneren als onderdeel van de aarde als leefsysteem, in plaats van op de lineaire manier die de bronnen van het leven zelf aantast.

Dit uitgangspunt zullen we toepassen en gebruiken voor het opstellen van aanbevelingen op het gebied van anorganische en organische productieprocessen, het politieke domein en organisatieprocessen. Tot slot passen we het toe op de financiële sector als dienstverlenend en noodzakelijk element in deze transitie.

Productie- en distributieketens

Om een circulair productieproces vorm te geven is het noodzakelijk dat er nauwe samenwerking ontstaat tussen verschillende schakels in de productieketen. Op alle posities binnen ondernemingen, van bestuurders tot uitvoerders, heeft men een bijdrage te leveren om het productie- en distributieproces in de eigen context aan te passen.

In *anorganische* productieketens (chemische, levenloze stoffen) is het zaak om stoffen zo in producten te verwerken dat ze weer uit het product gehaald kunnen worden als grondstof voor een volgende productcyclus. Zo kan de productieve levensduur van eindige grondstoffen vele malen verhoogd worden. Dat mogelijk maken vereist afstemming binnen productieketens en tussen de consument en de producent, zodat de producten na gebruik verzameld en hergebruikt kunnen worden. Deze omgang met grondstoffen vergt samenwerking als organisatorisch principe binnen de keten, in plaats van concurrentie. In de toepassing van een belangrijke institutie als het mededingingsbeleid zal daarvoor ruimte moeten worden gemaakt. Concurrentie vindt wel nog plaats, maar dan eerder tussen ketens.

In *organische* productieketens (gebaseerd op biomassa) is het van belang om productieprocessen zo in te richten dat nutriënten optimaal worden gebruikt. Nutriënten die cruciaal zijn voor het in stand houden voor de vruchtbaarheid van de grond, moeten na consumptie terugkeren in de bron, i.c. de grond. Je ziet bijvoorbeeld samenwerkingen ontstaan tussen akkerbouw en veevoerb企业n, waarbij fosfaten en andere nutriënten worden teruggebracht naar de akkers.

Dit staat in schril contrast met *lineaire processen*. Illustratief voor een lineair proces is bijvoorbeeld het importeren van soja uit Brazilië om dieren in Nederland te voeren. Na consumptie blijven de resterende nutriënten hier als (mest)overschot en vervuilen het leefklimaat, terwijl aan dezelfde nutriënten in het productiegebied een tekort is, waardoor de vruchtbaarheid afneemt. Als het ons erom gaat de bronnen in stand te houden werkt dit productieproces averechts. Maar in onze huidige benadering levert het

lineair inrichten van de keten wel de hoogste contante waarde voor een bedrijf. De prijs van niet-inclusief denken is vervuiling hier en tekorten daar.

Politieke domein

In het politieke domein bestaat ook een noodzaak voor een meer organische vorm van organiseren. Huidige generaties zijn in steeds mindere mate bereid om cruciale aspecten van hun kwaliteit van leven te laten afhangen van onbeïnvloedbare, afstandelijke bureaucratieën. Mensen hebben in toenemende mate behoefte om zaken op lokaal niveau in eigen handen te nemen. Zelforganisatie en 'zelf doen' zijn opkomende fenomenen, waarbij de snelle technologische ontwikkeling dat ondersteunt. Voorzieningen voor primaire behoeftes zoals energie en zorg worden steeds vaker op decentraal niveau collectief opnieuw ingericht, bijvoorbeeld via coöperaties. Burgers verwachten minder van de overheid; haar rol verschuift deels van sturend naar faciliterend. Recente verkiezingen hebben op verschillende plaatsen niet alleen nieuwe bestuurders, maar ook een nieuwe bestuursstijl opgeleverd. Burgers met verstand van een bepaald onderwerp werken mee aan het vinden van de best passende oplossing, niet slechts via inspraak, maar juist in de ontwerpende fase. Zo ontwikkelt zich een perspectief waarin elementen van directe democratie worden bijgemengd in ons stelsel van vertegenwoordigende democratie.

Organisatieprocessen

Het toepassen van organische principes in onze manier van organiseren houdt in dat organisaties meer worden ingericht op het optimaal benutten van de voorhanden mogelijkheden, individualiteit en diversiteit van mensen. Anders dan in een industrieel denkkader, waar mensen min of meer een radertje in een mechaniek zijn met een vast omschreven taak, ontstaat er in een organische organisatievorm ruimte om op natuurlijke wijze de beste krachten te mobiliseren voor de taak die moet worden verricht. Meer ruimte voor spontane inbreng van medewerkers vergroot het beschikbare menselijk kapitaal binnen de organisatie en maakt organisaties beter geschikt voor goed opgeleide, geëmancipeerde mensen van nu. Bij grote organisaties is deze omslag vaak het moeilijkst. De interne logica van het bestaande systeem is daar zeer dominant, zowel in de interne organisatie als in de relatie met klanten, waardoor het invoelend vermogen van organisaties sterk is aangetast.

Als je kijkt naar hoe visionaire leiders van ondernemingen momenteel opereren, dan verschuift hun aandacht van *single P governance* (het afmeten van alle activiteiten aan de financiële waarde die eruit vloeit) naar *triple P governance* (het afmeten van alle activiteiten aan sociale, ecologische en financiële waarde: people, planet, profit). Deze voorlopers definiëren de toekomst van hun bedrijf in termen van de bijdrage die het kan leveren aan de volgende fase in de maatschappelijke ontwikkeling. Ieder bedrijf dat de transitie naar

een nieuwe economie mede vorm wil geven, geeft vanuit zijn eigen context invulling aan de drie P's. Die invulling wordt idealiter gekozen vanuit een vierde 'P': Pneuma, de ziel van het bedrijf. Ook hier speelt levensbeschouwing een rol en kan de onderneming als geheel bekeken worden in het perspectief van emergentie en ontwikkeling.

6. De rol van de financiële sector in deze nieuwe inrichting

De rol van de financiële sector is het dienstbaar zijn aan de reële economie. In de komende tijd betekent dat het faciliteren van een economie gestoeld op circulaire principes en de transitie daarnaartoe. Door het toewijzen van liquiditeit speelt de financiële sector met zijn besluitvorming en waardesysteem een belangrijke rol in het proces van emergentie en ontwikkeling. De uitdaging waar de financiële sector voor staat, is het synchroniseren van de waarden van waaruit de financiële sector acteert met de waarden die ten grondslag liggen aan een circulaire economie. Dat vraagt dat deze sector in de komende periode op andere 'software' gaat opereren: vanuit een dienstbare houding aan de reële economie, met waardering voor mensen, organisaties en de bronnen waaruit we leven, in plaats van eenzijdig gericht zijn op het scheppen van financiële waarde. Dat is de kern van wat het *Sustainable Finance Lab*⁷ en de *Commissie Structuur Nederlandse Banken*⁸ willen bereiken: een dienstbare en stabiele financiële sector. Voortbouwend op de algemene uitgangspunten die we eerder uiteen hebben gezet, omschrijven we de nieuwe oriëntatiepunten die nodig zijn in de financiële sector, zowel op het niveau van financiële instellingen als op systeemniveau.

FINANCIËLE INSTELLINGEN

We richten ons hier op banken, vermogensbeheerders en nieuwe financiële intermediairs.

Consequenties voor banken

Banken zijn dienstverlenende instellingen die spaargelden en nieuwe liquiditeit inzetten voor het financieren van investeringen door ondernemingen, instellingen en particulieren. In de komende tijd zullen ecologische en sociale waarden een plek moeten vinden in de beoordelingscriteria die banken gebruiken om te beslissen over kredietaanvragen. De vraag die aan het beoordelingsproces van financiers wordt toegevoegd is: Worden bij de activa en activiteiten die ik bij mijn klanten financier, circulaire principes toegepast? Die vraag zal steeds relevanter worden als gevolg van het streven naar een duurzame economie en samenleving en daarmee ook voor het kredietrisicobeleid. De financier kan op basis van deze overwegingen zijn invloed uitoefenen om de klant richting deze principes te bewegen, of de klant hiervoor belonen via tariefdifferentiatie op basis van

risicoprofiel. Hoe meer marktpartijen hun invloed hiervoor inzetten, hoe beter het zal werken.

Voor 'first movers' ontstaat er een spanningsveld: als ik een financiering afwijs vanwege onvoldoende sociale of ecologische toekomstbestendigheid, wat als mijn concurrent er dan met de buit vandoor gaat en zo marktaandeel wint? Dit is een dilemma dat overwonnen moet worden door een algemene verandering in de taakopvatting, je zou kunnen zeggen levensbeschouwing, bij banken. Een cruciaal onderdeel van deze omslag is het vervangen van het contantewaardedenken bij banken en aandeelhouders door andere denkkaders die in lijn zijn met de nutsfunctie die banken nu eenmaal vervullen. In de komende tijd is een essentieel onderdeel daarvan het dienstbaar zijn aan de transitie naar een duurzame economie en samenleving.

In de overgang naar een circulaire economie ontstaan ook noodzakelijkerwijs nieuwe financieringsconstructies. Stel dat een witgoedproducent de beschikingsmacht wil houden over de grondstoffen die hij – bijvoorbeeld in een wasmachine – aan klanten aanbiedt, dan zal die ondernemer deze wasmachine wellicht willen leasen in plaats van verkopen. Hij zal een ander soort keuzes gaan maken voor de grondstoffen, het ontwerp en de levensduur van de machine, en voor de klantrelatie. Daardoor zal ook de behoefte ontstaan aan andersoortige, toegesneden financieringsconstructies, met mogelijk langere termijnen en andere dan de gebruikelijke aflossingschema's. Iets soortgelijks geldt voor duurzame gebouwen, die een hogere initiële investering vragen, maar later goedkoper in de exploitatie zijn.

Een transitie naar een circulaire economie zal in veel gevallen een verschuiving van een mondiale naar een regionale economie zijn. Denk aan een duurzame energiehuishouding, waarbij we een groot deel van onze energie lokaal gaan produceren. Vrijwel elk gebouw en veel open ruimtes zijn in beginsel plekken waar je energie kunt oogsten uit zon, wind, biomassa, aardwarmte, getijden. Het inrichten van materiële stromen op basis van circulaire principes zal eveneens leiden tot regionale processen. We oogsten dan grondstoffen uit afgedankte producten en zullen minder importbehoefte hebben. Er ontstaan zo lokale/regionale, cyclische activiteiten. Banken, of andere instellingen die een financieringsfunctie kunnen vervullen, zoals crowdfunding organisaties, zijn nodig om deze investeringen te faciliteren. Het vergt intensievere klantrelaties om financiers volwaardig onderdeel van ketens en circulaire processen te maken.

Consequenties voor pensioeninstellingen en vermogensbeheerders

Ook bij het beheer van pensioengelden en vermogen is het van belang om dit nieuwe toetsingskader toe te passen. Vermogensinstellingen potten grote bedragen op en beleggen deze op internationale financiële markten, waar ze nog overwegend worden geïnvesteerd in de oude lineaire econo-

mie. Denkend vanuit de omslag naar een circulaire economie, stellen we de vraag: Hoe kun je deze financiële middelen zo goed mogelijk inzetten om de transitie naar de volgende fase van de economische en maatschappelijke ontwikkeling te faciliteren? Kunnen we een groter deel van onze nationale besparingen richten op investeringen die tot doel hebben onze infrastructuur, onze gebouwen en ons productieapparaat op een zodanige manier toe te rusten dat deze op een meer duurzame wijze gaan functioneren? Dat is van het grootste belang voor de toekomstige verdien capaciteit van ons land en daarmee voor het bevredigend functioneren van het pensioenstelsel.

Consequenties voor nieuwe financiële intermediairs

Een nieuwe kijk op de economie brengt ook vernieuwing van het soort instellingen dat daarin actief is met zich mee. Kenmerken van de circulaire economie (decentraal, door verschillende waarden gedreven, transparant en divers) zullen centraal staan in de ontwikkeling van toekomstbestendige nieuwe financiële instellingen. Deze zijn vanaf de basis anders opgezet en maken daarbij maximaal gebruik van de technologische mogelijkheden die onze tijd biedt. Deze vernieuwingen, hoewel vaak nog op kleine schaal, zijn hard nodig om de circulaire economie vorm te geven, en om bestaande instellingen te inspireren tot verandering.

De ontwikkeling van crowdfunding in de afgelopen tien jaar is hiervan een goed voorbeeld. Hoewel de eerste initiatieven op dit gebied niet geclassificeerd werden als financiële instellingen, zijn er nu crowdfundingorganisaties die vergunningen van financiële toezichthouders hebben ontvangen en zien we de omvang van financiële stromen via dit kanaal in rap tempo toenemen. Hoewel lang niet alle crowdfundingactiviteit is toegespitst op verduurzaming van de economie, zorgt de transparantie die inherent is aan crowdfunding ervoor dat investeringen wel gekoppeld zijn aan de reële economie. Deze vorm van financiële bemiddeling geeft diverse groepen investeerders de kans om direct invloed uit te oefenen met hun vermogen. De onderliggende waarden waarmee tot investeren wordt besloten, komen uit een andere bron dan de gestandaardiseerde risico-rendementmodellen van banken en vermogensbeheerders. We zien daarmee een nieuwe, faciliterende organisatievorm ontstaan die ruimte geeft aan mensen met bereidheid om de risico's van duurzame vernieuwing te dragen.

SYSTEMNIVEAU: HET MONETAIR BESTEL

De bottom-upbenadering met zijn nieuwe en veranderende financiële organisatievormen die dichtbij de reële economie staan, is noodzakelijk om de transitie naar een circulaire economie te bewerkstelligen. Maar de verandering vraagt ook om aanpassingen in het institutionele kader: instituties en regelgeving die bijdragen aan het oplossen van de vraagstukken die zich aandienen vanuit het nationale en mondiale niveau.

Daar zijn hoopgevende veranderingen nog minder zichtbaar. Hoewel een teveel aan schuld een belangrijke oorzaak is van de crisis, sturen we als samenleving nog steeds op meer schuld te maken. De autoriteiten helpen daar via *quantitative easing* en een lage rentepolitiek volop aan mee. De vraag die ondertussen nog niet wordt beantwoord is: Hoe ontwerp je een monetair bestel dat veel beter verbonden is met de reële economie en op de lange termijn voldoende meeweegt?

Binnen de contouren van het bestaande stelsel worden wel maatregelen genomen, zoals versterking van de regelgeving op het gebied van solvabiliteit en liquiditeit. Ook wordt gestreefd naar meer diversiteit en optimale schaalgrootte van financiële instellingen om de weerbaarheid van het financiële systeem te vergroten. De pure onderlinge handel in financiële producten tussen financiële instellingen, zonder verbinding met de reële economie, wordt via internationale regelgeving beperkt. Maar het bestaande stelsel wordt daardoor niet wezenlijk veranderd.

Daarom circuleren, vooral in academische kring, ook ideeën voor verdergaande veranderingen. Een daarvan is een update van het zogenaamde Fisher Plan zoals voorgesteld door een paar economen verbonden aan het IMF. Daarin verloopt geldschepping niet langer via het particuliere bankwezen, maar wordt toevertrouwd aan een overheidsinstelling, al of niet de centrale bank zijnde. Volgens modelberekeningen zou daardoor een veel gelijkmatiger economische ontwikkeling bereikt kunnen worden, zonder de *boom* en *bust*-cycli van het huidige stelsel. Sommigen voegen aan dit praktische argument nog een principieel punt toe: geldschepping is een functie die in handen van de gemeenschap hoort te liggen. In dezelfde lijn denkend zou men de huidige QE rechtstreeks voor investeringen kunnen inzetten, bijvoorbeeld voor de infrastructuur van een duurzaam energiesysteem. Daardoor zou de economie rechtstreeks gestimuleerd worden, zonder afhankelijk te zijn van de bereidheid van banken om de middelen door te sluisen.

Daarnaast hebben we een passende basis voor monetair beleid nodig, anders dan inflatie- of groeidoelstellingen. Dit nieuwe anker beoogt dat het monetaire beleid gericht wordt op, en ondersteunend is aan, een economie die het productief vermogen van de samenleving en de aarde in stand houdt en zo mogelijk vergroot. Vanuit het huidige systeem is dat een enorme mentale stap: de denkwijze waarmee dit artikel begon – het rekenen in financiële waarde en het bijbehorende kortetermijndenken – moet overboord. Deze omslag wordt vergemakkelijkt door ons ten volle te realiseren dat de kwaliteit van ons leven gebaseerd is op de continuïteit en de versterking van het productieve vermogen van onze ecosystemen, en dat het monetaire stelsel in dat perspectief moet functioneren. Het verder ontwikkelen van kennis over de relatie tussen het monetaire stelsel en het vormgeven van een circulaire economie die gericht is op de lange termijn, is daarom hard nodig.

7. Conclusie

Dit essay omschrijft in brede zin de noodzaak en mogelijke invulling van een transitie naar een op circulaire principes vormgegeven economie. Het huidige dominante denken, met een nadruk op het realiseren van financiële waarde eventueel ten koste van sociale en ecologische waarde, heeft ervoor gezorgd dat de grenzen van wat de aarde duurzaam kan leveren, overschreden zijn. Dat vraagt om reflectie en herbezinning op onze manier van leven, werken en organiseren. We hebben het belang van levensbeschouwing daarvoor toegelicht. De ideeën stammend uit de verlichting, die aan onze huidige manier van denken en handelen ten grondslag liggen, zijn op belangrijke punten aan vervanging toe om fundamentele oplossingen mogelijk te maken. Het levensbeschouwelijke vertrekpunt dat we aandragen voor de oplossingsrichtingen die we uiteenzetten is *het zo goed mogelijk doorgeven van het geheel van het leven*. Dit uitgangspunt leidt tot aanbevelingen hoe in verschillende domeinen van onze samenleving een transitie naar een circulaire economie vorm te geven, waarbij in het bijzonder aandacht wordt gegeven aan de financiële sector als noodzakelijke bemiddelaar.

De hoop dat deze enorme uitdaging ons op collectief niveau gaat lukken, is gebaseerd op de constatering dat via het proces van emergentie en ontwikkeling, de mens tot een zeer succesvolle en dominante soort op de planeet is geworden. Geologen spreken niet zomaar over het Anthropoceen, het Tijdperk Mens. Het is nu zaak dat we de implicaties daarvan tot ons door laten dringen en een manier van leven ontwikkelen die past in de huidige omstandigheden, en zo een volgende stap zetten in het lange beschavingsproces dat de geschiedenis van de mensheid is.

Noten

1. Dit essay kwam tot stand op basis van een interview door Helen Toxopeus met Herman Wijffels over zijn visie op dit onderwerp. Met veel dank aan Harry Commandeur en Peter van Egmond voor hun waardevolle feedback.
2. Voor meer achtergrond over de invloed van deze denkers op onze cultuur verwijzen we naar het stuk van A.l. Bovenberg en H. Wijffels (2009). Voorbij de crisis: Angst voor de toekomst overwinnen. *Christen democratische verkenningen* (vol Winter), pp. 30-50.
3. Bronnen die deze conclusie met zo nauwkeurig mogelijke data onderbouwen zijn o.a. het *Living Planet Rapport* van het WNF, de *Global Footprint Network* en onderzoek van het Stockholm Resilience Centre.
4. C.M. Reinhard en K. S. Rogoff (2009). *This time is different: Eight centuries of financial folly*, Princeton (NJ): Princeton University Press.
5. K. Wilber (1997). *Een beknopte geschiedenis van alles*. Rotterdam: Lem-

- niscat b.v. Citaat overgenomen uit uittrederede van prof. M.M. Otto, 2007 (p. 14): *Wat is Waarheid?*.
6. Voor uitgebreide beschrijving en analyse van de circulaire economie zie de *Circular Economy Reports* Vol. 1, 2 en 3 van de Ellen MacArthur Foundation: <http://www.ellenmacarthurfoundation.org/business/reports/>.
 7. Zie www.sustainablefinancelab.nl voor een overzicht van activiteiten en rapporten.
 8. Commissie Structuur Nederlandse Banken (2013). *Naar een dienstbaar en stabiel bankwezen*. Te downloaden via: <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2013/06/28/rapport-naar-een-dienstbaar-en-stabiel-bankwezen.html>.